

Záró kutatási beszámoló

A kutatást Kapás Judit, Czeglédi Pál és Kovács István végezte; a kutatók személyében nem történt változás a kutatás során. Kutatásunk eredményeit 8 folyóiratcikkben, 2 könyvfejezetben, 4 konferencia-kiadványban megjelent tanulmányban, ezen túl további 3 hazai és 3 külföldi konferencia-előadásban, illetve 2 kéziratban foglaltuk össze. A kutatás végére sikerült teljesítenünk vállalásunkat, s legfontosabb eredményeiket egy kötetben is megjelentettük. Ezenkívül kutatási eredményeink egy része beépült egy doktori értekezésbe is.

Kutatásunk fő célja az intézmények és a technológiai fejlődés kölcsönhatásának elemzése volt. Ezen tág kérdésen belül négy alkérdést, illetve részterületet fogalmaztunk meg. Az egyes részterületeket párhuzamosan kutattuk, s egy-egy tanulmányunk több alkérdéshez is kapcsolódik.

Az első részterület a különböző intézménykoncepciók feltérképezése volt. Az intézményértelmezések szintézisét és összehasonlítását tekintve három nagy irányzatot különítettünk el: az új intézményi közgazdasági megközelítés mellett kiemeltük a modern osztrák iskola és a régi intézményi iskola koncepcióját. Áttekintő elemzésünk fő megállapítása, hogy az új intézményi közgazdaságtan elemzési keretét a régi intézményi és a modern osztrák iskola eltérő irányban tágítja. A régi vagy alternatív intézményi megközelítés elveti az egyén adottságának feltevését, és a szokásokat állítja a középpontba, s ezzel a magatartási minták szerepét emeli ki az intézmények formálódásában. Ezzel szemben a modern osztrák iskolában különös hangsúlyt kap az intézmények spontán (organikus) kialakulása, amely kiegészíti az új intézményi közgazdaságtanban hangsúlyozott tervezett intézményeket. Az osztrák iskola tehát azért hasznos az intézmények megértésében, mert a kialakulás mikéntjét hozza be elemzési szempontként. Az intézmények megértésére vonatkozó irodalom szintetizálása kiindulópontot jelent ha az intézmények és a technológiai fejlődés kapcsolatát akarjuk megérteni. Az intézményi koncepcióknak az ennél specifikusabb finomítását a következő három téma kifejtésével párhuzamosan – ugyanazon munkák keretein belül végeztük el.

A második megjelölt részterület a technológiai fejlődés és a technológiai-gazdasági paradigmák kapcsolata volt. A téma feldolgozásának első lépéseként azokat az ipari forradalmat magyarázó elméleteket tekintettük át, amelyek a növekedéseméletből nőttek ki, vagy ahhoz szervesen kapcsolódnak, s természetesen az intézmények szerepére koncentráltunk. E makroökonómiai (növekedéseméleti) modelleket két, egy „malthusi” és

egy „olsoni” csoportra osztottuk. A „malthusi” csoportba tartozó modellekben – amelyek nagy részét az úgynevezett egyesített növekedésméletbe tartozó különböző tényezőket hangsúlyozó modellek tartoznak – az intézmények másodlagos szerepet játszanak, s értelmezésük szerint az ipari forradalom elkerülhetetlenül megtörténik: a forradalom a nemlineáris dinamika sajátossága. A lényeg tehát továbbra is a tényezőfelhalmozás, bár e folyamat mechanizmusai sokkal bonyolultabbak, mint a kezdeti növekedési modellekben. Az „olsoni” modellek közé azokat soroltuk, amelyekben az intézmények elsődleges szerepet játszanak, mert megváltozásuk az ipari forradalom szükséges feltételét jelentik, s e változás nem endogén módon történik meg. E modellekben tehát a gazdasági növekedés egy intézményi rezsim, s nem egy szakasza a hosszú távú fejlődésnek.

Az olsoni csoportba sorolt modellek egy része az innovatív vállalatok belépési korlátaira teszi hangsúlyt. Ezért – folytatva a növekedésméleti áttekintés logikáját – egy másik áttekintő tanulmányban a technológiai haladás akadályainak elméleti modelljeit rendeztük egységes keretbe. Ezzel az elméleti kerettel a technológiai haladásnak arra a tulajdonságára helyeztük a hangsúlyt, hogy az egyre nagyobb specializációval jár együtt, emiatt pedig a termelés tranzakciós költségekre való érzékenysége is növekszik. Ebből vezethető le az állítás, hogy belépési korlátok csökkenése csak akkor hiteles, ha azt az informális intézmények változása vagy a kormányzat tevékenységét korlátozó intézmények megerősödése kíséri. Ugyanez az áttekintés mutat rá arra is, hogy az irodalom alapján az informális intézményeknek három fajta szerepet tulajdoníthatunk a technológiai haladás szemszögéből nézve: (1) az informális intézmények befolyásolják azt, hogy a szabályozók hogyan tekintenek az üzletre (azaz az innovációk gyakorlati megvalósítására, (2) az informális intézmények mint a gazdasági szereplők között uralkodó bizalomszint megteremtésének és fenntartásának hordozói a tranzakciós költségeket is befolyásolják, továbbá (3) a társadalmi normák képesek lehetnek csökkenteni a járadékvadászat szintjét, s így növelni a magántulajdon biztonságát.

A technológiai-gazdasági paradigmák kutatása során leszűrt elméleti meglátásainkat az USA és Európa közötti különbségek megértésében alkalmaztuk. Itt a harmadik ipari forradalom okozta munkapiaci intézményi változásra és a vállalati szervezet mint intézmény átalakulásra koncentráltunk. Állításunk szerint az információs és kommunikációs technológiákhoz mint makrotalálmányhoz való intézményi alkalmazkodásban a munkapiac és a vállalati szervezet képezik a két kulcsterületet, s e két terület csak egymással kölcsönhatásban tud átalakulni. Sem a munkapiac rugalmasságát, sem a vállalati szervezetek „laposságát” tekintve nincs lényeges különbség a Nyugat-Európa és az élenjáró

posztoszocialista országok között, a különbség sokkal inkább Európa USA-val szembeni lemaradásában mutatkozik meg.

Az ipari forradalmakkal nem csak abból a szempontból foglalkoztunk, hogy azok milyen elméletekkel magyarázhatók, hanem különös hangsúlyt fektetünk annak a kérdésnek a vizsgálatára is, hogy a vállalat mikrointézményei milyen kapcsolatban állnak a technológiai fejlődéssel, hiszen a technológiai fejlődés közvetlen színtere a vállalat. Ennek keretében két síkon elemeztünk. Egyrészt arra a nézetre alapozva, hogy a technológia és az intézmények is evolutív fejlődésen mennek át, igyekeztünk megragadni az intézmények és a technológia összefonódó fejlődési folyamatát. Egy általános elméleti keretet dolgoztunk ki és az összefonódó fejlődés konkrét megvalósulását megvizsgáltuk a három ipari forradalom kontextusában. A másik vizsgálati sík magának a vállalatnak az átalakulására vonatkozott. Itt azt kutattuk, hogy a technológiai változások milyen változásokat indukáltak a vállalaton belül.

Ezek után az általunk kidolgozott technológiai és intézményi koevolúciós modell egyik „elemét” vettük alaposabban górcső alá, nevezetesen a vállalatot, pontosabban annak első formáját, a gyárüzemet (factory). A gyárüzem egy új társadalmi technológia volt, amelynek létrejötte összekapcsolódott a radikálisan új fizikai technológiával. A gazdaságtörténészek már hosszú ideje elemzik a gyárüzem létrejöttének okait, viszont a vállalatelmélet csak kevés figyelmet szentelt a kapitalista vállalat első formájának elemzésére. Ez döntő mértékben annak a következménye, hogy a vállalatelméletet Coase (1937) nyomán a történelmi szemléletet nélkülöző formális modellek uralják. A gazdaságtörténet viszont, bár alaposan elemzi a gyárüzem kialakulását, híján van a vállalatelméleti látásmódnak, s így annak megkülönböztető jegyét nem tudja megragadni. Ebből a hiányosságból kiindulva vállalatelméleti aspektusból, de történelmi megközelítésben elemeztük a gyárüzem lényegét.

Ennek alapja az irodalomban létező gazdaságtörténelmi magyarázatok kritikai elemzése vállalatelméleti szemszögből. A gazdaságtörténelmi elméletek a gyárüzem három fontos jegyét emelik ki: a nagy volumenű termelést, a gépek használatát és az újfajta munkarendet (factory discipline). Történelmi példákon keresztül megmutattuk, hogy a fenti három tulajdonság egyike sem vezet feltétlenül a vállalat (factory) kialakulásához. Ehhez összehasonlítottuk a gyárüzemet a korábbi termelési formával (putting-out system). Ebben kiemelt figyelmet kapott az újfajta munkarend elemzése. Az összehasonlítás megmutatta, hogy ennek alkalmazása a hierarchia következménye, s nem oka volt, ezért nem lehet a gyárüzem megkülönböztető jegye. A kérdés ezek után az, hogy az ipari forradalom hogyan vezetett az újfajta munkarendhez kapcsolódó koordinációs eszközök megjelenéséhez.

Ennek a kérdésnek a megválaszolását onnan kellett indítanunk, amit korábbi evolúciós modellünkben már kifejtettünk: az ipari forradalom lényege a makrotalálmányokban állt. A makrotalálmányok két összekapcsolódó folyamatot indítottak el. Egyrészt, bővült a piac, másrészt kiteljesedett a munkamegosztás. Elemzésünk nyomán arra a következtetésre jutottunk, hogy a gyárüzem kialakulása e két folyamat eredménye volt. Ebben tehát a technológiai fejlődés (ipari forradalom) „csak” közvetett hatást gyakorolt, szemben a gazdaságtörténészek „a gépek az okai mindennek” nézetével. A történeti elemzés azt is megmutatta, hogy a gyárüzem nem találta fel a monitoringot, s az autoritást, s így az nem lehet annak lényege, viszont megváltoztatta annak természetét, s ez a technológiának volt köszönhető. Nézetünk szerint tehát a gyárüzem kialakulásának magyarázata különbözik a gyárüzem lényegének a magyarázatától, s éppen ez hiányzik a gazdaságtörténészek elméleteiből.

A továbbfejlesztés legfontosabb szála ezért az volt, hogy a kapitalista vállalat kialakulásának megértésében a gazdaságtörténeti és a vállalatelméleti megközelítéseket összhangba kell hozni. Az elemzés kiindulópontját maga a technológiai forradalom képezi, de azt nem pusztán gazdaságtörténeti aspektusból kell értelmezni, hanem a vállalatelmélet által felvetett kérdéseket is meg kell válaszolni, első helyen azt, hogy miért létezik a vállalat.

A kapitalista vállalat kialakulása azonban csak az első fázis az ipari forradalmak és a vállalati szervezet kölcsönhatásának vizsgálatában. Ebben a magyarázatban kiemelt hangsúlyt kap a chandleri vertikálisan integrált nagyvállalat esete. Természetesen ebben a munkában az 1850-től az USA-ban kibontakozó folyamatokat elemeztünk. Feldolgoztuk magának Chandlernek és más szerzőknek a gazdaságtörténeti munkáit, és foglalkoztunk néhány konkrét vállalati esettel is. Ebben a szakaszban azonban, szemben az első ipari forradalom esetével, azt találtuk, hogy a technológiai változás nem csak és nem is feltétlenül közvetlenül hatott a vállalati szervezetre, hanem sok intézményi változást indított el, s ezek vezettek az új vállalati szervezethez. Ezen „áttételt” jelentő intézmények között két intézmény hatását elemeztük részletesen. Az egyik a részvénytársasági forma, a másik nagy jelentőségű intézmény a szabadalmi rendszer volt.

Kutatásunk harmadik részterülete az intézmények versenye ide értve a pragmatikus és az organikus intézmények közötti versenyt. E részterület oly módon kapcsolódik az előző kettőhöz, hogy a fő kérdésünk az volt, mely intézmények és hogyan segítik elő egy ország gazdasági fejlődését a technológiai haladáson keresztül, s természetesen a fent említett általános, az intézményekre vonatkozó meglátásokat is kamatoztattuk a kutatásunk ezen területén.

A kutatás eme vonalának fő kérdése az volt, hogy a tulajdonjogok biztonsága hogyan járul hozzá a technológiai haladáshoz, és ezen keresztül az országok felzárkózásához. E kérdés vizsgálatában a tulajdonjogok fogalmát tágan értelmeztük: az innovációk bevezetését akadályozó belépési korlátok a tulajdonjogok csorbulásának tekinthetők. Ebből kiindulva a tulajdonjogi biztonság több szintjét különböztettük meg. A legalacsonyabb szinten a belépési korlátok abból fakadnak, hogy a kormány nem képes elköteleződni az innovátorok jövedelmének ki nem sajátíthatósága mellett. A második szinten az előző hullám innovátorai képesek lehetnek foglyul ejteni az államot és akadályokat emelni a következő innovációs hullám potenciális belépői elé. A tulajdonjogi biztonság legfelső szintjén az elköteleződési képességet a társadalmi normák is alátámasztják.

Ha a tulajdonjogi elköteleződést különböző megfontolások igazolhatják, felmerül a kérdés, hogy az ezek közötti különbségnek van-e jelentősége a technológia elterjedésére, s így az országok felzárkózására vonatkozóan. Fő állításunk az volt, hogy a tulajdonjogok melletti endogén (járadékmaximalizáláson alapuló) elköteleződésnek korlátot szab az innováció természete, és ezért a felzárkózáshoz a tulajdonjogok melletti exogén elköteleződésre van szükség, melynek hiteles kinyilvánítása a civil jogok melletti elköteleződés. Másképp fogalmazva, minél közelebb van egy ország technológiai szintje a vezető ország technológiájához, annál nagyobb jelentősége van ezeknek a korlátoknak. Ezt a predikciót két tesztnek vetettük alá. Egyrészt panelelemzést végeztünk az 1970-2003-as időszakra vonatkozóan, másrészt regressziós elemzéssel az ipari forradalom megindulásának magyarázó változójaként értelmeztük a politikai hatalom intézményes korlátait. A panelregressziós elemzés fő eredménye az, hogy a „fejlett” országokra vonatkozó mintában a demokratikus intézményrendszer erősségét, illetve a politikai hatalom korlátozottságát mérő változó koefficiens szignifikáns, és annál nagyobb, minél kisebb lemaradású országról van szó. A másik regressziós elemzéssel azt vizsgáltuk, hogy kimutatható-e kapcsolat az ipari forradalom megindulásának időpontja és a politikai hatalom exogén korlátai között. Eredményünk szerint még akkor is igen a válasz, ha a regionális hatásokkal is számolunk.

A demokratikus intézményeknek így kimutatott szerepét tovább vizsgálva fejtettük ki azt a verbális modellt, amely szerint a polgári szabadságjogok működése a kormány – s ezzel együtt az állampolgárok – alkotmányos preferenciáit jelzi. Magyarul, az elméleti és empirikus érvekkel alátámasztott állításunk az, hogy az imént említett exogén elköteleződés kulturális eredetű és a preferenciákban rejlik.

Végiggondoltuk azt a lehetőséget is, hogy a technológiai fejlődés és a gazdasági növekedés egyetlen akadályát az informális intézmények képezik. Ezt egy olyan modellben

fejtettük ki, amelyben az informális intézményt a „szabadság ideológiája” jelenti. Ezen ideológia erősségét a modellben a szereplők konstitúciós (szabályokra vonatkozó) és szubkonstitúciós (a szabályok által korlátozott akciókra vonatkozó) preferenciáiban megjelenő és a járadékvadász tevékenységek irányában táplált ellenszenvének erőssége méri. A modell következtetése az, hogy az alkotmányos preferenciának a technológia elterjedésére vonatkozó és a formális tulajdonjogok biztonságára vonatkozó hatása egyértelmű, míg a szubkonstitúciós preferenciáé nem az. Ez segít megmagyarázni azt az ipari forradalommal kapcsolatban megfogalmazott ellentmondást, hogy a tulajdonjogi biztonság kialakulása több évszázaddal megelőzte a gazdasági fejlődés felgyorsulását.

Kutatásunk negyedik részterülete annak a kérdésnek a vizsgálata volt, hogy a szabályozás miképp hat a makro- és mikrointézményekre, és a vállalatok által megvalósított technológiai fejlődésre. Egyrészt ehhez a témához is kapcsolódik a belépési korlátokra vonatkozó, fent már említett áttekintés. Másrészt esettanulmányyszerűen feldolgoztuk az egyik leginnovatívabb iparágat, a mobiltávközlési piacot. Itt különös tekintettel voltunk a szabványokra, azok fejlődésére és azok technológiai fejlődéssel való kölcsönhatására.

Az iparág fejlődésében jól azonosítható szakaszokat különítettünk el, amelyek más-más szabványosítási mechanizmust igényeltek. A szabványosítási módokat elemezve abba a kérdésbe ütköztünk, hogy a szabvány, a hálózati hatás és a természetes monopólium milyen kapcsolatban állnak egymással. Célunk az volt, hogy elméleti igényességgel foglalkozzunk a fogalmakkal, mert meglepő módon az irodalomban erre kevés példát találtunk.

Elméleti következtetésünk az, hogy a szabvány egy olyan intézmény, amely az adott hálózat csomópontjai közti tranzakció költségeit csökkenti, így a szabályozásnak azt kell biztosítania, hogy a szabvány létrehozása a legnagyobb mértékben csökkentse a tranzakciós költségeket. Egyik eredményünk az, tehát, hogy a szabványt intézményként értelmeztük, s így fogalmaztuk meg a funkcióit. A további kutatásaink e téren arra irányultak, hogy a hálózatos iparágakra jellemző hálózat egyes csomópontjai közti tranzakciók egyes jellemzői hogyan befolyásolják a kívánatos szabályozási környezetet.

A kutatás folyamatában számos publikációban adtuk közre eredményeinket, de a kutatás végén négy újabb, tematikus tanulmányunkat egy kötetbe rendeztük. Ezek az angol ipari forradalom kontextusában járják körbe az intézmények és a technológiai fejlődés kapcsolatát. Nem csak azért fordítottunk kiemelt figyelmet az angol ipari forradalomra, mert a növekedés innen indult meg, hanem mert azt olyan különleges történelmi események is tekintjük, amely lehetőséget ad arra is, hogy kutatásunk fő kérdései szempontjából általánosítható következtetéseket vonjunk le belőle. A kötet tanulmányait elsősorban az intézményi

megközelítés köti össze, azaz az, hogy a fő kérdés arra irányul, hogy hogyan hatottak és változtak az intézmények az ipari forradalomban. Az első tanulmányban áttekintettük azokat a makromodelleket, amelyek magyarázzák az ipari forradalmat és a növekedés megindulását. Ezek egyikét “malthusinak”, másikat “olsoninak” tekintjük, előbbi negligálja az intézmények szerepét. A következő tanulmány az ipari forradalmat “kiváltó” intézményeket kutatja. Az irodalom összefoglalása és kritikája nyomán, a társadalmi rendek elméletet javasoltuk olyan keretként, amelyben az egész probléma a legjobban értelmezhető: nem egyetlen intézmény vezetett az ipari forradalomhoz, hanem azt a szabad hozzáférést biztosító rendbe való átmenet hozta magával. Az ipari forradalom kapcsán a szabadságot kiváltó kultúra szerepét is vizsgáltuk, s annak két szerepét azonosítottuk: exogén és endogen változások a tulajdonjog biztonságában. Ezt a hipotézist empirikusan is teszteltük. Az ipari forradalom korában a gyárüzem “terjesztette” az új technológiát, amely a kapitalista vállalat első formája volt. A negyedik tanulmány evolúciós keretben magyarázza a gyárüzem (vállalat) kialakulását úgy, hogy a vállalatot a korábbi szervezeti formáktól megkülönböztető jegyére fókuszál.

Összességében, kutatásainkban sikerült kimunkálnunk és verbális és formális modellekkel, illetve empirikus eredményekkel alátámasztanunk több olyan állítást, amellyel reményeink szerint hozzájárultunk az intézményi közgazdaságtannak ahhoz az egyik legfőbb kérdéséhez, hogy milyen intézmények és hogyan segítik elő egy-egy ország gazdasági teljesítményét. Erre a kérdésre természetesen egyetlen kutatás nem tud teljes választ adni. A mi kutatásunk e komplex összefüggésrendszerből több olyan mechanizmusra, és oda-vissza ható folyamatra mutatott rá, amelyet a vonatkozó szakirodalom eddig nem vizsgált.